

EÖRSI ISTVÁN

Tűnődések egy régi vitáról

Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy *a politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat *mondani*, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni.

Bibó István:

Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948)

Lenin örökösseinél a történelmi perspektívák messzemenőig elvesztették primátusukat. Noha a taktikai döntéseket összekötötték a jelenen túlmutató perspektívával, mégis lényegileg taktikai jellegű döntésük többnyire nélkülözte az igazán marxista elméleti-történelmi megalapozást. A fejlődés ennek megfelelően a mindenkor időszerű taktikai döntések abszolút elsőbbsége felé haladt. Ezekhez konstruálták aztán hozzá a stratégiát és az összefejlődés történelmi elméletét, amelyet e másodlagos kiegészítő és kiegészítő jellegének megfelelően másfajta, új taktikai döntés esetén a kívánalmak szerint módosíthattak, sőt akár az ellenkezőjére fordíthattak át.

Lukács György: *Demokratizálás ma és holnap* (1968)

1.

Az újdonsült demokrácia első évében lényegbevágó vita zajlott le az Ady óta eltelt időszak legnagyobb magyar politikai gondolkodója, Bibó István és ugyanennek a korszaknak a legjelentősebb marxista teoretikusa, Lukács György között. A mai olvasót enyhe émelygés környékezi, mely szabályszerű tengeribetegséggé fokozódik, miközben az érvek és ellenérvek hullámain visszabukdácsol a szóban forgó történelmi pillanathoz. A visszavezető utat ugyanis rémképek szegélyezik: nemcsak hullák hányódnak a habokon, hanem szörnyképződmények is, olyan egykor épnek ígérkező és – ó jaj – ma is eleven alakzatok, amelyek présben és satuban növekedtek, az egyedül lehetséges kisebb ellenállás irányában. És ezeket a rémképeket nem pusztán történelmi tapaszt-

talataink vetítik elénk: a vita a kezdőponton előlegezte mindazt, ami később bekövetkezett.

Ezeket a tapasztalatokat természetesen nem tehetjük zárójelbe olvasás közben: a politikai vitákhoz – ha kellően magas színvonalon zajlanak le – a bizonyító anyag jó részét utólag szolgáltatja a történelem. Az olvasó azonban már e bizonyító anyag birtokában ítéli meg a hajdankori vitázók álláspontját, saját – utólag megszerzett – tudását kéri tőlük számon, ami nyilvánvalóan jogosulatlan igény. A vitázókat reális felismeréseken és hamis koncepciókon kívül olyan szükségszerű illúziók is mozgatják, amelyek a történelmi pillanatban gyökeredznek. Ilyen illúziók nélkül vita nem is bontakozhatna ki. Ha például a minden ízében realista Bibó István tudta volna, hogy az övezet országainak sorsa – függetlenül a bennük kifejlődő demokráciák egészséges vagy válságos mivoltától – különféle világpolitikai megállapodások és fejlemények függvénye, akkor feltehetően nem látta volna értelmét annak, hogy a demokrácia válságáról értekezzen. Ám 45-ben szerencsére nem tudta még, hogy az általa zseniálisan leírt válságtünetek és ezek rendszerré kerekedő okai feltárhatók ugyan, de nem szüntethetők meg, mert bár maguk a tünetek és okok jórészt Magyarország belső fejlődésében gyökeredznek, megszüntetésükhöz olyan nemzetközi átrendeződésnek kellene végbemennie, amelyet sem vitával, sem másképpen nem mozdíthat elő. Ha Bibó mindezt idejében látja, akkor most történelmi és nemzetpszichológiai önismeretünk, morális és politikai döntéseink lehetséges köre feltehetően mérhetetlenül szegényebb lenne – Bibó életművének tanulságaival. Feltehetően, mondom, mert az ő esetében elképzelhető – hiszen 1956. november 4-e után erre is szolgáltatott példát –, hogy arra a nem kevésbé reálpolitikai felismerésre jutott, miszerint a mindenkor adott mozgásteret, még ha nyilvánvalóan rövid életű is, be kell tölteni mindaddig, míg saját válaszaink beleférnek a zsugorodó alternatívákba, mert jelenlegi – túlnyomórészt morális-intellektuális értékű – elemzéseink és indítványaink később realizálható politikai döntések kiindulópontjai lehetnek. Megítélésem szerint 1945-ben még üdvös illúziók is mozgatták, amikor belefogott a vitába, a későbbi évek során azonban mind erősebb szerephez jutott nála az utóbb említett megfontolás. De akárhogy volt is, mi csak annyiban szivárogtathatjuk be történelmi tapasztalatainkat a hajdankori vitába, amennyiben erre a vitázók érveinek és perspektívájának, a történelmi pillanatban gyökeredző pátosának megítéléséhez szükségünk van.

2.

Bibó pátoszát jól jellemzi a mottóul választott idézet, mely *valamennyi* tanulmányának vezérszólama lehetne. Rögtön megjegyzem, hogy a politikai hazugság elutasítása nála elsősorban nem erkölcsi követelmény, hanem politikai filozófiájának alkotóeleme. Hazudni nem azért nem szabad, mert az rút dolog, hanem mert a politikai hazugság következményei idővel végzetessé válnak; mégpedig nem feltétlenül azért, mert a hazudozókat szembesítik saját hazugságaikkal – ez végül is üdvös folyamat volna –, hanem mert a hazugságok az egész nemzet szellemi anyagcseréjének részévé válnak, és így a közösség képtelenné válik arra, hogy reálisan felmérje helyzetét és tennivalóit. Bibó *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányában megrajzolta, hogy miként torzították el a kiegyezés hazugságai tartósan és szinte jóvátehetetlenül a nemzeti jellemet. „A kiegyezéses, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közéleti hazugságoknak azt a rendszerét, melyen az egész közélet felépült.” A közösségi hazugságoknak az a természetük, hogy rendszerre állnak össze, és hogy e rendszert a vezetők és a vezetettek egyaránt elfogadják, mint a gépezet működésének feltételét. E hallgatólagos megegyezés tényéhez képest másodlagos, hogy mennyire sikerül az uralkodó propagandának és a különféle oldalakról beindított öncsalási mechanizmusoknak a külsőlegesen hangoztatott hazugságokat bensővé tenni, vagyis valamiféle felszínes, hisztérikus, „szuperrealista” vagy „irracionális” meggyőződés részévé avatni. Bibó 1945-ben úgy érezte – és erre jogot adott neki a régi államgépezet széthullása –, hogy áttörheti a közmegegyezésen alapuló hazugságok rendszerét. Tanulmánya, *A magyar demokrácia válsága* már 1945-ben ezzel a leltárral döbbsenti meg olvasóit: „Magyarországon válságba jutott az országnak a megszállókhoz való viszonya. Válságban van a kommunista párt taktikája s a reakció és fasizmus elleni küzdelem. Zavar van a szocializmus körül, és áthidalhatatlannak látszó ellentét áll fenn a demokrácia értelmezése s a forradalom szükségessége tekintetében. Válságban vannak a demokratikus koalíció összes pártjai, és válságban az egész koalíciós kormányzás. Közvéleményünk politikai szemlélete újból végtelenségé vált, s ez a végtelenség nem hőkken vissza attól sem, hogy az ország külpolitikai egységét, európai elhelyezkedését kockáztassa. Ezek a válság legkritikusabb pontjai.”

Lukács György pátoszát Bibóéval szemben az határozta meg, hogy a demokrácia védelmét azonosítja a Magyar Kommunista Párt történelmi stratégiájának, pontosabban az általa vélt (remélt?) pártstratégiának a védelmével. Nem mondhatnánk, hogy ez rá rótt feladat volt: vezére feltétlenül bensejéből vezérelte. A fasizmus nemzetközi veresége után úgy érezte, hogy újból szabadon, a saját felelősségére nyilatkozhat meg a végre időszerűvé vált népfrempolitika szellemében. Kevéssel halála előtt egy magnós interjú során így beszélt erről a korszakáról: „A 45 és 48 közötti időnek az a sajátossága, hogy mindent megengedtek nekem. A két munkáspárt ugyanis küzdött egymással tagságának szaporításáért, és itt különösen nagy szerepet játszott természetesen az intelligencia állásfoglalása. Ezért engedtek meg nekem mindent 45-től 48-ig, 49-ig. A Rudas-vita azon az alapon tört ki, hogy a két párt egyesült már, így hát a mór megtette kötelességét, a mór mehet, ennél fogva Lukácsra nincs szükség.” A továbbiakban kifejti, hogy a *Blum-tézisek* óta volt egy szakadatlan irányvonala: az ideológiai kérdések demokratikus rendezése. Ezt Rákosiék az első időben látszólag akceptálták, mert használt a kommunista párt propagandájának; de „Rákosi és Gerő is tiszta utilitaristák voltak ebben, és természetesen megváltozott a vélemény”. Lukács tehát Bibóval vitázva – a *Blum-tézisek* szellemében – a szocializmusba való népi demokratikus átmenet híve volt, a népi demokráciát pedig – mint a magnós interjújuk során mondta – „demokráciából átnövő szocializmus”-nak tartotta, szemben azokkal, akik szerint „a népi demokrácia kezdettől fogva diktatúra, és kezdettől fogva a sztálinizmusnak az a formája, amivé a Tito-ügy után kifejlődött”. E felfogása különös megvilágításba helyezi azt a felismerését, amelyet mottóul választottam. Nyilvánvaló, hogy az elméletnek és a stratégiának az állandóan változó taktikához való gátlástalan hozzáigazítása nagyon közel áll a közmegegyezésen alapuló hazugságok rendszeréhez, amelynek Bibó is hadat üzent. Ha a nácizmus megítélése nem a német állapotok elemzésének, hanem a szovjet külpolitika napi szükségleteinek a függvénye – és ugyanezt mondhatnánk közelebbi fejleményekkel, például a Pol-Pot rendszernek vagy az iráni változásoknak a megítélésével kapcsolatban is –, akkor olyan hazugsághálóba bonyolódunk, amelyet az emberek túlnyomó többségének egy idő múltán még átvágni sincs kedve. Lukácsal kapcsolatban azt a szomorú kérdést kell felvetnünk e vita kapcsán, hogy az ideológiai szolgálat bűvkörében a hazugságtերemtő politikai manőverek bűnrészese vagy balek áldozata volt-e. Vagyis más szóval: hitt-e valóban abban, hogy Blum-tézises, népi demokratikus perspektívája felülkerekedhet Rákosi pártjában, a Sztálin vezette kommunista mozgalmon belül, vagy annyira örült az önálló megnyilatkozás lehetőségének, hogy félig behunyt szemmel hozzájárult eszközzé való degradálásához, ahhoz, hogy a közvélemény megtévesztésére használ-

ják fel, amíg erre Rákosiéknak taktikai okokból szükségük volt. Lukács pátoszát az határozta meg, hogy egyensúlyt akart teremteni a párt szolgálata és személyes stratégiai meggyőződése között; olyan történelmi pillanatot észlelt maga körül, amelyben e két szempont konfliktusa rejtve maradhatott. De hogy valóban rejtve maradhasson, háttérbe kellett szorítania 1919 és 1945 között gyűjtött tapasztalatait; úgy kellett fellépnie, mintha ő maga is egy új korszak küszöbén nézne körül a világban, akárcsak vitapartnerre. Csakhogy ő, a kommunista párt szószólója nemcsak egy új korszakra függesztette szemét, hanem egy 1919 óta tartó folyamatra is. Ez a folyamat olyan tanulságokkal kedveskedett, amelyeket Lukácsnak, éppen saját népfrontos koncepciója érdekében, feltétlenül el kellett hallgatnia vagy felejtenie, vagy – és ez a legvalószínűbb – fel kellett függesztenie az e korszakról összesereglett tudását, hogy jó lelkiismerettel vitázhasson.

3.

Ha pontról pontra foglalkoznék a vita részleteivel, pusztán idézetek segítségével bebizonyíthatnám: Bibó válságeltárát nem kasszandrai kétségbeesés, hanem a szerző realitásérzéke állította össze; megoldási javaslatai pedig nem az utópia zátonyain szenvedtek hajótörést, hiszen éppen józanságuk és visszafogottságuk lepi meg ma az olvasót, az a képességük, hogy a másik fél szemszögéből is fel tudják mérni az esélyeket és tennivalókat. Bibó reálpolitikai javaslatai azért bizonyultak megvalósíthatatlanoknak, mert a valóság – részben a világhelyzet parancsára – nem óhajtott reálpolitikai utakat követni. Tudom, hogy ez a megállapítás paradoxonnak látszik: a valóságnál – a mindenkori uralkodó rétegek által folyton-folyvást alátámasztott közfelfogás szerint – semmi sem lehet valóságosabb. Ez a felfogás a létezés pusztá tényét a szükségszerűség sugárkoszorújával ékesíti. Csakhogy a valóság abszurditásba is torkolhat – gondoljunk például Hitler mázolósegéd pályafutására –, és a realitás megrekedhet az elpackázott lehetőségek lomtárában. Bibó politikai filozófiájától távol állt a fegyverletétel az éppen uralkodó tények parancsuralma előtt – a történelmet a szakadatlanul változó alternatívák mozgásterében élte át: „Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni, és lehet szerencsés vágányokra irányítani.” Sehol sincs garanciája annak, hogy a legreálisabb lehetőség válik realitássá. Persze nálunk, ahol – legalábbis 1867 óta – a kicsinyes viszonyokkal való kicsinyes kiegyezés számít reálpolitikának, fantasztikus képzelgésnek tűnhet a Bibó-féle reálpolitika-fogalom, mely a lét reális felmérését nem az

alkalmazkodás vágyával, hanem a Legyen-nek, a jövőnek a reális megformálása céljából hajtja végre. Amikor a „szerencsés vágányok” különféle okokból felrobbantak, és létrejött az az időszak, amelyet „a személyi kultusz korá”-nak szoktak becézni, ez a fejlődés – nagyon is reális politikai taktika eredményeképpen – a reálpolitikai felismerések egész sorának semmibevevése és kiküszöbölése útján ment végbe. Az 1945-ös vita már módszerében is előre jelzi ezt a folyamatot. A történelem tragikomikus fitorai közé tartozik, hogy a Bibó-féle reálpolitikával szemben éppen Lukács György vonultatta fel doktriner tételeit, aki maga is menesztett mórrá változott annak az irreális vonásokban bővelkedő történelmi folyamatnak a során, melyet ő is elősegített.

Lukács György teljes joggal a módszer kérdését állította vitacikke középpontjába. De még mielőtt ezt megtehetné volna, leszögezte cikke végkövetkeztetését: „Az a kritika, amelyet Bibó István gyakorol a magyar demokrácia állítólagos válságán, fővonalában – eltekintve számos okos és helyes részmegállapításától – jobboldali kritika.” Ez az előlegezett címkézés a módszer kellős közepébe vezet bennünket. Lukács a sztálini korszakban lefolytatott párton belüli viták hagyományos moráljához ragaszkodik, amelyet egyébként vele szemben is oly gyakran alkalmaztak, például a Blum-tézisekkel kapcsolatban, amikor a „jobboldaliság” díszítőjelzőjével eleve diffamálja vitapartnerét. Gondoljuk meg, milyen akusztikája lehetett 1945-ben ennek a minősítésnek? A jobboldali ember legalábbis intellektuális cinkosa az úri Magyarországnak, ha nem rosszabb ennél. Viszontválaszában Bibó elegánsan hátrítja el ezt a vádat: „...a kommunista párt kérdése helyettesítődik be a demokrácia kérdése helyébe. A demokráciát ez a cikk semmiképpen sem a jobboldal felől taglalja, a kommunista pártot azonban, minthogy nem állhat tőle balabbra, kívülről nyilván csak jobboldalról lehet taglalni.” A válasz finoman jelzi Lukács vitamódszerének legtámadhatóbb pontját: míg Bibó a négypártos koalíció által kormányzott új magyar demokráciáról beszél, Lukács érzékenysége kizárólag a kommunista párt hullámhosszán mozog, a kommunista párt jövőjét maradéktalanul azonosítja a demokrácia jövőjével. Ez az eljárás már előlegezi a demokrácia és a kommunista párt tényleges azonosítását, vagyis a demokráciának az egy párt részéről történő kisajátítását, aminek bekövetkeztét Bibó akkor még valószínűtlennek, Lukács pedig kizártnak tartotta. (Megjegyzem itt, hogy a „bal”- és a „jobb”-oldalosság fogalmait kizárólag a vitázók által használt, hagyományosan tisztázatlan értelemben alkalmazom; e fogalmaknak ugyanis a politikában még visszamenőleg sincs olyan definiálható és praktikus értelmük, mint a közlekedésben [jobb-kéz-szabály]. Például: Bibónak a rendőrdiktatúra visszaszorítására vonatkozó követelése baloldalibb, mint Lukácsnak a rendőrség túlkapásait helyeslő álláspontja.)

4.

Ha már a rendőrségnél tartunk: Bibó és Lukács gondolkodói módszere éppen a rendőrség szerepének megvitatásakor tér el egymástól a leg-szembeesőbben. Bibó elismeri, hogy a rendőrség „feltétlenül rászorul a felfrissítésre, és feltétlenül kell hogy átalakuljon a jól öltözött emberek biztonságát őrző apparátusból a mindenki biztonságát őrző apparátussá”. De ellenzi, hogy a pártok politikai pozícióként értékeljék a rendőrséget. „Ennek csak egy hamarosan bekövetkező polgárháborúra való tekintettel volna politikai értelme. Egyébként az arra nem alkalmas emberek által betöltött posztok nem »pozíciók«, hanem teher-tételek. A kommunista párt semmivel sem veszített annyit év eleji magyarországi »pozíció«-jából, mint azzal, hogy a rendőrségben tartott »pozíciói«-hoz ragaszkodott. A rendőrség nem az a terület, ahol nagyméretű, haladó szellemű alkotómunka számára sok lehetőség volna. A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárás módjait – a demokratikusabb emberkezelés követelményétől eltekintve – nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás szükségletei és követelményei kell hogy megszabják.” Bibó leszögezi, hogy a rendőrségnek a konszolidációt kell szolgálnia, és kínos alapossággal kell ügyelnie a törvények betartására. Lukács György idézi Bibó felfogását a rendőrségről mint szakigazgatási ágazatról, majd hozzáteszi: „Nagy társadalmi átalakulások, a társadalom, az állam újjászerveződése idején a rendőrség sohasem pusztán »szakigazgatási ág«, hanem a politika, a társadalmi átalakulás egyik igen fontos fegyvere. »Konszolidáció« és vele tisztán »szakszerű« rendőrség csak akkor válik lehetővé, amikor az új rendszer esküdt ellenségei annyira meg vannak már törve, hogy lemondanak a komoly ellenállásról, az új rendszer elleni aktív küzdelemlről.” Nem vitás, hogy Lukácsnak teoretikusan igaza van: a rendőrség forradalmi időkben, amikor a hatalom megtartása forog kockán, elsősorban nem szakigazgatási ág, hanem a politika eszköze. A kérdés csak az, hogy ki ellen és kik folytattak forradalmat 1945 végén? Bibó szerint ekkor az országban nem uralkodott forradalmi helyzet. A régi rendszer nem a nép akciójának következtében, hanem „rajta kívül álló, számára elemi erők” csapásai alatt omlott össze; nem tapasztalható a forradalmak kirobbanásához szükséges, „egy irányból jövő erős nyomás”, mely közösségi összefogásra és ellennyomásra serkenthetne, és a forradalmi akció másik nélkülözhetetlen feltétele, „a fejlődés útjának világos tudata” sincs jelen. Ilyen körülmények között a rendőrség mint pozíció nem a szerveződő ellenforradalom leküzdésének, hanem a többi koalíciós párt megfélemlítésének eszköze. Bibó tehát látja, hogy *ebben az értelemben* a kommunista párt nem veszít pozíciókat, amikor a rendőri pozícióihoz mindenáron ragaszkodik. Nyilvánvalóan az ezzel járó nép-

szerűségcsökkenésre gondol, amikor pozícióvesztésről beszél. A „pozíció” fogalmának kétfajta felfogása – az egyik oldalon áll a kormányzó pártokon belüli *batalmi* pozíció, a másikon a lakosság körében kialakuló *demokratikus* pozíció – kibékíthetetlen ellentétet támaszt a két vitapartner között. Bibó a 45-ben tapasztalt rendőrpolitikát összehasonlítja a bethleni és keresztes-fischeri rendőrpolitikával, és megállapítja, hogy éppen a visszaélések területén hasonlóság tapasztalható a két korszak „internálási, vallatási és elnyomási” módszerei között. Lukácsot felháborítja ez az összehasonlítás. „Ki nyomott el, ki tartott féken kit – akkor és most?” – kérdi. Igaz ugyan, hogy a Horthy-korszakban is, és 45-ben is a bizonytalanság és kiszolgáltatottság megalázó érzése töltött el bizonyos rétegeket, de jelenleg azokat fognak el ilyen érzések, akik új katasztrófába sodornák az országot. „*Miért* ne éljenek az ilyen emberek a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság állapotában?” Erre a kérdésre válaszolva Bibó nem játssza ki összes ütőkártyáit: „Mikor egyes rétegek bizonytalansági érzetéről beszéltem, akkor nyilván nem az összeesküvők, szabotőrök és feketézők bizonytalanságára gondoltam, hanem azokra a polgári rétegekre és a vagyonosabb parasztságra, melyek benne vannak a demokratikus koalícióban, ennél fogva nem lehet ellenük rendőrséget csinálni.”

A két felfogás nem is lehetne távolabb egymástól. Bibó szerint nincs – sajnos! – forradalmi szituáció, az egyetlen forradalmi horderejű esemény, a földreform visszavonhatatlanul lezajlott már; Lukács szerint a forradalom kellős közepén vagyunk. Bibó ugyanis forradalmon olyan népi megmozdulást ért, mely jól látható, szervezett, birtokon belül lévő ellenerők elsöprését tűzi ki célul, Lukács pedig – pártja hagyományainak megfelelően – felülről irányított és adagolt célkitűzések elérését, az államhatalom birtokában, függetlenül attól, hogy ezek a követelések mennyire felelnek meg a lakosság spontán igényeinek. Bibó a forradalom puszta akarását, a lakosság óhajaitól függetlenül erőltetését álforradalmiságnak mondja, és éles ellentétet tapasztal a forradalmi megmozdulásokról szóló lelkesült tudósítások és az ezekben részt vevők apatikus, közönyös, akaratbéna hangulata között. Lukács a forradalmiság elegendő kritériumának tartja azt, hogy valamely célkitűzés objektív tartalmát tekintve forradalminak mondható. Ha valamely kisebbségi csoport államhatalmi szervekre támaszkodó, erőszakos akcióval akar ilyen célt elérni – mert a tömegek nem mozgósíthatók kellő mértékben –, akkor ez módosítja az állam és a lakosság viszonyát, a kényszerintézkedések jellegét stb., de magának az akciónak a forradalmiságát nem. (Megjegyzem, bár a vita során nem került szóba: ha netán a lakosság bizonyos rétegeinek követelései túlmennek a forradalmiság felülről adagolt mértékén – és városban-faluban egyaránt volt példa erre is, nemcsak a Bibó által észlelt apátiára –, akkor ez a

forradalomfelfogás a követeléstöbbletet gyermekbetegségnek, anarchiának, provokációnak minősíti. A spontán tömegmozgalom gátolja a pártbürokrácia normális forradalmi működését; de a rendőrséget is meggátolja abban, hogy pusztán szakigazgatási ággá szelídüljön. Ezért a konszolidációnak és a centralizált forradalmiságnak a hívei a spontán népi megmozdulások elfojtásának jegyében egyesülnek ideig-óráig.) Bibó szerint a hagyományos bolsevik forradalomkonceptió felidézi és a tébolyig fokozhatja a válság egyik legnyomósabb okát: a félelmet a proletárdiktatúrától. Ha nincs forradalmi helyzet, akkor a rendőrségnek szakigazgatási ágnak kell lennie, és fokoznia kell a bizalmat a társadalmi berendezkedés iránt; különben felbomlanak a kormányzó pártok közti együttműködés politikai és lélektani alapjai. Bibó szerint a rendőrség *senkivel* szemben sem szegheti meg a törvényességet; Lukács szerint igenis megszegheti, de nem határozza meg, hogy mikor és kikkel szemben, hanem az embereknek arról a bizonytalan körvonaltú csoportjáról beszél, amelyet reakciónak vagy jobboldalinak bélyegez. De láttuk: válaszcikkében jobboldalinak mondta Bibó tanulmányát is. Egy értelmesebb rendőrtisztviselő tehát Lukács cikkéből okkal juthatott volna olyan következtetésre, ami persze Lukácstól távol állt: hogy Bibó maga is rendőri túlkapásnak – internálásnak, pofozásnak, kényszerítő vallatási módszernek – volna alávethető. Ezen a ponton tülekszik elő a legkínosabb kétely Lukács módszerének morális megalapozottságával szemben. Lukács ugyanis szovjet emigrációja idején saját magának és a barátainak a bőrén tapasztalta, hogy hová vezethet, ha a bármilyen forradalmi elveket hirdető rendőrség eredeti feladatának, az ellenforradalmi veszély elhárításának immár csak ürügyén, egy hatalmi klikk szolgálatában megőrzi és a végletekig fokozza törvényfelettségét, a törvények fölötti hatalmát. Önéletrajzi töredékében és az erről folytatott magnós beszélgetések során többször is hangsúlyozta, hogy a nagy perek idején – egyebek közt – azért maradhatott életben, mert „énnekem nagyon rossz lakásom volt, és ez is kevésbé gyakorolt vonzóerőt az NKVD embereire”. Nem valószínű, hogy 1945-ben kevésbé emlékezett volna erre, mint 1971-ben. Amikor Lukács – a maga félelmetes tapasztalatainak birtokában – megengedhetőnek tartotta, konkrét megszorítások nélkül, a törvénytelen rendőri rendszabályokat, akkor lényegében azon az állásponton volt, hogy csak a jobboldali rendőrpofonok ítélandók el, de minthogy azt is tapasztalta, hogy a jobboldaliság, ellenforradalmiság stb. nemegyszer határozat kérdése, végül is minden pártutasításra adott rendőrpofont helyeselnie kellett volna, végső soron azokat is, amelyekben esetleg ő maga részesül majd. Lukács természetesen nem jutott el ideig; pedig az ő gondolkodói rangjához jobban illett volna a folyamat könyörtelen végiggondolása. Az igazi nagy Lukács-rejtély az, hogy miként tudta felfüggeszteni a törvények fölött

álló rendőrségről sok kinnal megszerzett tudását, mégpedig pontosan olyan mértékben, hogy az erőszakszervezetek forradalmi szerepéről szóló doktrínát jó teoretikus lelkiismerettel, a végső következmények végiggondolása nélkül alkalmazhassa.

5.

Még egy hasonlóképpen fontos – és szerkezetileg is sok hasonlóságot mutató – ellentétről szeretnék beszélni: a vitázó felek proletárdiktatúrával kapcsolatos álláspontjáról. Előljáróban ezúttal is le kell szögezmem: az említett terminológiát a hagyományos értelemben használom, akárcsak ők. Olyan uralmi rendszerről beszélek, amelynek vallott célja a szocializmus, majd a kommunizmus felépítése, és ezt a célt egy elit diktatúrájának útján, felülről lefelé épült, lehetőség szerint maximálisan egybehangolt adminisztratív, gazdasági és politikai szervezetek segítségével óhajtja megvalósítani. A proletárdiktatúra – ebben a felfogásban – a maximálisan kifejlesztett államiság keretei közt fejlődne át a szocializmusba, és ki tudja, talán tovább is. E koncepció gyakorlati folyamánként a proletariátus 1956-ban azt a benyomást keltette, hogy nem értesítették arról, miszerint ő van hatalmon. Amikor Lukács 1945-ben a forradalmi folyamat kellős közepén érezte magát, akkor a totális államiság perspektíváit érzékelte, és úgy vélte, ennek az államiságnak a szocialista mivoltáról elsősorban a magántőke ellenőrzése, majd államosítása gondoskodna. Utólag megállapítható, hogy ha a magántőke megsemmisítésének prespektívája haladó volt is, a végrehajtás módja – mely már előrevetítette a centrális-bürokratikus állam retrográd elemeket is bőven tartalmazó képét – csöppet sem volt forradalmibb, mint bármiféle abszolútizmus intézkedései; így hát következményei sem voltak forradalmiak, nem gyakoroltak felszabadító hatást a felszabadítottak öntudatára.

Bibó István a magyar demokrácia válságának fő okát a félelemben látja. A magyar demokráciát szerinte „kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól”. A proletárdiktatúrától való félelem a reakció táborát erősíti és viszont, így hát a két, önmagában véve veszélytelen mumus elhatalmasodik, és halálos fenyegetéssé válik. Bibó nyomatékosan hangsúlyozza: a proletárdiktatúrától való félelemnek az adott pillanatban nincs reális alapja. A Szovjetunióval inkább az áll érdekében, hogy a szomszédos országokban eltérő berendezkedésű, de bizalmát joggal élvező, stabil többségre támaszkodó kormányok alakuljanak, mint hogy olyan uralom kerekedjen felül, amelynek „politikai rendszere a Szovjetunióéval azonos, vagy hozzá közel áll, azonban az illető országon belül kisebbségben van, tehát fennmaradása beavat-

kozást vagy legalábbis állandó gondot kíván". Láthatjuk: Bibó ezen a ponton úgyszintén realistább volt nemcsak a Sztálin vezette szovjet külpolitikánál, hanem mindazoknál a nemzetközi erőknél is, amelyek a világ üdvét tárgyalóasztaloknál kialakított övezetek létesítésében keresték. Azért használom a „realistább” szót, mert elképzelése a kölcsönös érdekek kiegyensúlyozott és valós mérlegelésének gyümölcse; ezzel szemben a megvalósult realitás, a vonalzóval fantasztikusan kettéosztott Európa józan ésszel rémlátomásnak hat: egy szinte minden zugában megszállt és világpusztító fegyverekkel agyonzsúfolt földrészen élünk, három és fél évtizednyi úgynevezett békeidőszak után. Bibó 1945-ben még megengedhette magának, hogy realista legyen, mert a valóságnak ez az irreális történelmi tendenciája csak körvonalaiiban rajzolódott még ki. Ezért hangsúlyozhatta folyvást úgy a félelem tárgyi megalapozatlanságát, hogy közben állandóan nyitva hagyta későbbi aktualizálódásának lehetőségét. Egyrészt megállapítja, hogy a félelemet a proletárdiktatúrától inkább a kommunista párttaktika váltja ki, mint a Szovjetunió, másrészt mégis kétségtelen, hogy számos kommunista vallja a legteltesebb őszinteséggel a magyar függetlenségi gondolatot. Az igeneknek és nemeknek ez a kiegyensúlyozott egysége bizonyítja: Bibó mindennél inkább félt attól, hogy a valóság a félelem útjain fejlődik majd tovább; ezért nem akarta a félelmet baljós helyzetképpel növelni; de mivel az volt az álláspontja, hogy „semmi sem veszedelmesebb, mint aktuális problémákat realizmusnak álcázott politikai gyáva-ságból kimondatlanul hagyni”, ezért a taktikázás szempontjait félrelökve, egyforma erővel fejtette ki egyrészt a félelem okait és veszélyeit, másrészt a bizalomra buzdító megfontolásokat is.

Lukács György helyesen ismerte fel, hogy a félelem melletti érvelés az erősebb. Ezért nagy határozottsággal állapította meg: „...a Bibó által előtérbe állított »félelem a proletárdiktatúrától« csak propagandaeredmény, vagy legfeljebb a politikai élet felszíne, mert hiszen éppen azok, akik ezt a tömeghangulatot létrehozni igyekeznek, a legjobban tudják, hogy a proletárdiktatúrának ma semminemű aktualitása nincs.” Az aktualitás tagadásában tehát megegyezik Bibó és Lukács; de míg Bibó azért hozza szóba a problémát, hogy segítse elrekeszteni a félelem megvalósulásának útját, addig Lukács a probléma pusztá felvetésének tagadásával a félelem valóra válását segíti elő. Mondhatjuk: a saját koncepciója ellenére, hiszen tudjuk róla, hogy ebben az időben a szocializmus felé vezető népi demokratikus út híve volt. Persze ha eltűnődünk ezen – a különben szintén központi irányítást feltételező, éppen demokráciáját tekintve igen korlátozott – népi demokratikus perspektíván, féltő, hogy éppen azt a Lukácsot kell az utópizmus hibájában elmarasztalnunk, aki a vita során Bibót ruházta fel ezzel a minősítéssel. Népi demokratikus átmenet ugyanis 1945-ig, vagy akár mind-

máig, kizárólag pártprogramokban létezett, és még soha valóra nem vált. (Ezzel a fejlődési úttal egyébként az Egyesült Államok sem rokonszenvezik, mint ezt az Allende-kormány sorsa bizonyítja.) Lukácsal szemben persze ismét felvethető, hogy mennyiben hihetett szovjetunióbeli tapasztalatai után a népi demokratikus út lehetőségében? Elképzelhető-e, hogy gyanútlanul vállalta – pártja szószólójaként! – saját koncepciójának hirdetését? Azt viszont semmiképp sem mondhatta meggyőződéssel, Bibóval vitázva, hogy „a szektásoknak semmi, de semmi befolyásuk a kommunista párt vezetésére nincsen”. Lukács régóta és nagyon jól ismerte Rákosit, Gerőt, Farkast és Révait, és – talán ez utóbbi kivételével – igen kijegecesedett, elitélő véleménye volt róluk. Amikor tagadta a szektások párton belüli befolyását, csak hogy a proletárdiktatúra veszélyének irrealitását bizonyítsa, abba a hibába esett, amelyet 1968-ban a sztalinizmussal kapcsolatban ő maga ítelt el: felfogását, perspektíváját taktikai szempontoknak rendelte alá.

6.

Nem fejezhetem be tűnődéseimet egy morális kicsengésű utófejtegetés nélkül. Kétségtelen, hogy a két rendkívüli intellektus vitája Bibó István szellemi győzelmével és mindkettejük praktikus vereségével ért véget. A győzelem teljességét nemcsak az jelzi, hogy a Bibó által feltárt válságtünetek a katasztrófaig éleződtek a következő években, hanem az is, hogy – mint Szabó Zoltán írta a Londonban kiadott Bibó-tanulmánykötet előszavában – 1956-ban gyakorlatilag olyan második koalíció jött létre, „amelyet Bibó már 1945 végén kívánt volna a demokrácia védelmében”. A valóság tehát Bibó értelmében óhajtotta volna korrigálni ballépéseit. Bibó intellektuális győzelmének oka nem nagyobb felkészültségében, hanem írói álláspontjának magasabb rendű moráljában rejlik. Ha nevéből fogalmat fabrikálnék, ezt a fogalmat így definiálnám: bibóság az, ami a magyar közéletből 1919 óta hiányzott és hiányzik. A közélet struktúrája ugyanis nem tűrte és nem tűri el az ilyen ember tartós jelenlétét. De amikor magasabb rendű morálról beszélek, akkor semmiképp sem szeretném annak a Lukács Györgynek az erkölcsi magánszámláját megterhelni, akinek adósa vagyok, amióta gondolkodni tudok. Lukács morális vereségét nem személyes megfontolások idézték elő: életét, biztonságát bármikor kockáztatta meggyőződéséért, mégpedig nemcsak elvben, hanem gyakorlatban is. Anyagi, pozicionális előnyök nem vonzották. Erkölcsi vereségét a Bibó-vitában – és nemcsak ekkor – az a fajta szellemi szolgálat okozta, amelyet szintén önként vállalt, amikor 1919-ben a kommunistákhoz csatlakozott. A mozgalom felfelé ívelő szakaszában a morális pátoz csúcsaira jutott el; a sztalin-

záció és a bürokratizálódás korában viszont a szolgálat már nem saját felelősségére, hanem a fegyelem taktikázó elfogadására és lehetőség szerinti taktikázó kijátszására épült. Noha ezzel a megváltozott helyzettel is sikerült azonosulnia, de már csak öncsonkítások árán. A hűség, ez a szép erény, értelmi módosuláson ment át, ahogy a hűség tárgya is módosult. Ez a módosulás nem hagyhatta érintetlenül Lukács György intellektuális teljesítményét és ennek erkölcsi kipárolgását. Minthogy azonban ezt a teljesítményt mégsem sikerült a megkövetelt szintre leszállítania, vagyis az Ész trónfosztásával együtt nem bírta trónjától teljesen megfosztani a saját eszét is, folyvást felhasználták és folyvást megtagadták, a változó történelmi pillanat igényei szerint. Bibó István ellenben a szolgálat más útját választotta: intellektusát nem rendelte alá kívülről jövő követelményeknek; minden szaváért személyében vállalt felelősséget. Közösségben gondolkodott ugyan – főként a magyarság és a keleteurópaiság dimenzióiban –, de olyan közösséget nem találhatott, amely megvédhette volna akárkivel szemben. Így hát végső szellemi győzelméig csak gyakorlati vereségek láncolatán át juthatott el.